

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Ana Horvat

QUINEOV PROBLEM NEODREĐENOSTI PREVOĐENJA

Diplomski rad

Mentor: dr. sc., Davor Lauc

Zagreb, 26. rujna 2014.

Sadržaj

Uvod	1
1. Jezik u kontekstu analitičke filozofije	3
1.1. Cilj filozofije jezika	4
1.2. Predmet filozofije jezika	4
1.3. Odnos jezika i stvarnosti	5
2. Quineova kritika logičkog pozitivizma	7
2.1. Razlikovanje analitičkog i sintetičkog	7
2.2. Odbacivanje redukcionizma i prihvatanje holizma	10
3. Teorija neodređenosti prevođenja	12
3.1. Učenje jezika i govor o predmetima	14
3.2. Podražajno značenje i podražajne okolnosti	15
3.3. Sinonimnost i prevođenje	17
3.4. Vraćanje na analitičnost	19
3.5. Analitičke hipoteze	19
3.6. Značaj neodređenosti prevođenja	20
4. Teorija referencije	23
4.1. Nejasnoća referencije	27
5. Ontološki karakter neodređenosti prevođenja	30
6. Epistemološki karakter neodređenosti prevođenja	33
7. Zaključak	36
8. Bibliografija	39

Quineov problem neodređenosti prevođenja

Sažetak

Jezik se izdvojio kao jedan od predmeta filozofije od njezinih samih početaka te su se njime bavili mnogi filozofi. Razvojem analitičke filozofije, jezik ponovno dolazi u centar proučavanja. Analitičkom filozofijom dominiraju matematika i logika te ona sve filozofske probleme sagledava kroz njih. Glavni je cilj analitičke filozofije logičko razjašnjenje misli pa je tako jezik postao veoma bitan jer je on sredstvo kojim izražavamo misli.

Američki analitički filozof Willard Van Orman Quine, koji je najpoznatiji po svojoj teoriji neodređenosti prevođenja, značajno je doprinio razvoju filozofije jezika. Quineov rad proizašao je iz kritike dviju glavnih postavki logičkog pozitivizma te je bio povodom brojnih rasprava.

Predmet ovog rada je Quineova teorija neodređenosti prevođenja. Prvo ćemo dati uvod u problematiku kratkim pregledom filozofije jezika u kontekstu analitičke filozofije, a zatim ćemo u kratkim crtama objasniti što je donijela Quineova kritika logičkog pozitivizma. Nakon uvoda slijedi razrada problema u čijem je centru Quineov slavni primjer „Gavagai“. Na tom primjeru pojasnit ćemo glavne postavke ideje neodređenosti prevođenja, njezine nedostatke i različite aspekte teorije.

Ključne riječi: značenje, sinonimnost, prevođenje, filozofija jezika, analitička filozofija.

Quine's problem of indeterminacy of translation

Abstract

Many philosophers studied language which has been the subject of philosophy from its very beginnings. With the development of analytic philosophy and modern linguistics, language once again became the central object of philosophy. The foundations of analytical philosophy are mathematics and logic; they are instruments for resolving all philosophical problems. The main objective of analytic philosophy is the logical clarification of thoughts and thus language became very important because it is a means of expressing thoughts.

American analytic philosopher Willard Van Orman Quine is best known for his idea of indeterminacy of translation and he is a very prominent figure in the field of philosophy of language. Quine's work resulted from criticism of logical positivism and has proved to be very influential. Although it did not disprove the two main dogmas of logical positivism, Quine challenged them radically.

This paper will address Quine's problem of indeterminacy of translation. First we will give an introduction to the problem that will consist of brief overview of the philosophy of language in the context of analytic philosophy; afterwards we will briefly explain what induced Quine's critique of logical positivism. The introduction will be followed by the presentation of main problem of indeterminacy which will be centered on Quine's famous example "Gavagai". This example will be the base for explanation of the main ideas of indeterminacy of translation, its weaknesses and different aspects of the theory.

Keywords: meaning, synonymy, translation, philosophy of language, analytic philosophy

Uvod

Od samih početaka filozofije, pa sve do danas, jezik su proučavali brojni filozofi. Neka od pitanja koja su postavljena još u antičkom razdoblju su: Kako riječi dobivaju semantičke vrijednosti, kako termini referiraju te koja je veza između istinitosti i rečenica? Danas postoje mnogobrojne teorije kojima se pokušalo dati odgovore na ta pitanja, no još uvijek ne postoje konačni odgovori.

Početkom 20. stoljeća na području filozofije zbio se značajan preokret pojavom takozvane analitičke filozofije koja je potaknula nov način razmišljanja. Među filozofima tog razdoblja ističe se Willard Van Orman Quine. Quine svoju akademsku karijeru započinje u veoma složenom razdoblju prve polovice 20. stoljeća. S povijesne strane to je razdoblje teško zbog dva svjetska rata, ali s filozofske strane ono je veoma plodno. To je razdoblje dominacije analitičke filozofije i prirodnih znanosti. Quineovi su primarni interesi bile matematika i logika, ali ubrzo je shvatio da je njih gotovo nemoguće proučavati, a da ih se ne poveže s jezikom te je stoga odlučio uhvatiti se u koštac s problematikom značenja i jezikom te je razvio značajne ideje na području filozofije znanosti.

Quine je bio veoma plodan autor, njegov rad obuhvaća više područja, a ne samo filozofiju jezika. Njegove ideje neprestano su se razvijale i mijenjale pa smo stoga odlučili usredotočiti se na njegove ranije radove kako sam rad ne bi bio preopširan i potencijalno nejasan te kako bi se držali okvira zadane teme. Kako bismo što jasnije i preciznije prikazali problematiku teorije neodređenosti prevođenja, rad ćemo započeti kratkim prikazom ideja i teorija koje su prethodile Quineovim radovima. Smatramo da je to bitno s obzirom na to da su se Quineove ideje rodile iz kritike ideja koje su tada dominirale. U prvom poglavlju prikazat ćemo kakav je bio položaj jezika u analitičkoj filozofiji te ćemo definirati cilj i predmet filozofije jezika. U drugom poglavlju ukratko ćemo predstaviti Quineovu kritiku logičkog pozitivizma i bitnu karakteristiku njegove filozofije, a to je holizam. Nakon dvaju uvodnih poglavlja, započet ćemo predstavljanje glavnog problema ovog rada. Sam problem neodređenosti prevođenja može se razgranati na dva dijela: prvi dio je problem neodređenosti prevođenja rečenica, a drugi dio je problem neodređenosti referencije. Svaki od ta dva dijela izložiti ćemo u zasebnom poglavlju. Treće poglavlje posvetit ćemo neodređenosti prevođenja rečenica. U sklopu tog poglavlja izložiti ćemo Quineovu teoriju usvajanja jezika onako kako je opisana u knjizi *Riječ i predmet* i u ogledu „Govoreći o predmetima“. Zatim ćemo objasniti

terminologiju vezanu uz neodređenost prevođenja te ćemo objasniti zašto je Quine odlučio svoju teoriju graditi na primjeru radikalnog prevođenja i zašto je odlučio govoriti u terminima slaganja i neslaganja umjesto u terminima istinitosnih funkcija. Neodređenost prevođenja veoma je usko vezana uz pojam značenja te ćemo objasniti zašto je Quine zagovarao biheviorističku teoriju značenja. Nakon neodređenosti prevođenja, pozabavit ćemo se problemom neodređenosti referencije. Teorija referencije bitna je za proučavanje veze između svijeta i ljudi, ona nam omogućava govor o predmetima. Ona je usko povezana sa značenjem i istinitosti te ćemo ispitati kakve veze postoje među njima.

Ideja neodređenosti prevođenja nije zasebna teza, ona igra značajnu ulogu u Quineovu radu. Neodređenost koja najbolje dolazi do izražaja prilikom prevođenja nije samo problem prevođenja, ona je također problem referencije, ali i problem cijelog filozofskog sustava. Pokazalo se da teorija neodređenosti prevođenja ima ontološki i epistemološki karakter. Stoga ćemo u petom poglavlju izložiti i objasniti ontološki karakter neodređenosti prevođenja, a u šestom poglavlju ćemo izložiti i objasniti epistemološki karakter neodređenosti prevođenja.

Nakon što smo izdvojili glavne teze teorije neodređenosti prevođenja, izložili njezine probleme i proučili različite aspekte teorije, rad ćemo zaključiti vlastitim osvrtom na teoriju neodređenosti prevođenja.

1. Jezik u kontekstu analitičke filozofije

Središnji predmet ovog rada je teorija neodređenosti prevođenja američkog filozofa Willarda Van Ormana Quinea, no o samom problemu veoma je teško govoriti prije nego što ga se smjesti u povijesne okvire. Ideja neodređenosti prevođenja rodila se prvenstveno iz kritike postojećih misli i teorija te tek kada proučimo njezine začetke možemo dalje raspravljati o samoj problematici neodređenosti prevođenja. Prvo ćemo ukratko proučiti razvoj, cilj i predmet filozofije jezika kako bismo mogli govoriti o problemu značenja, sinonimnosti i prevođenja.

Početkom 20. stoljeća unutar filozofije razvio se novi pravac razmišljanja, takozvana analitička filozofija. Taj je pravac bio pod velikim utjecajem prirodnih znanosti koje se zasnivaju na činjenicama pa se tako i u filozofiji javila potreba za promjenom načina razmišljanja. Sva je pozornost usmjerena na logiku, dobrim djelom i na matematiku, odnosno filozofiju matematike, s ciljem logičkog razjašnjenja misli. Pritom važnu ulogu ima i jezik jer upravo je on instrument pomoću kojeg izražavamo i prenosimo misli. Unutar analitičke struje razvio se pravac koji se pokazao veoma popularnim u kasnim dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća, a to je logički pozitivizam. Glavna postavka logičkog pozitivizma je ideja da je filozofija posebna znanost, autonomna u odnosu na faktičke znanosti te da je njezina svrha logička i značenjska analiza. Temelj logičkog pozitivizma su takozvane analitičke istine, odnosno grupa logičkih, matematičkih i semantičkih istina čija se istinitost temelji na konvenciji o značenju. Navedena događanja doprinijela su razvoju nove grane filozofije, a to je filozofija znanosti.

Willard Van Orman Quine svoje akademsko obrazovanje započeo je u međuratnom razdoblju kada su filozofijom dominirale ideje logičkog pozitivizma te se i on uključio u tekuće matematičke i logičke rasprave. S vremenom je područje interesa proširio i na jezik s obzirom na to da je jezik element bez kojeg su proučavanje misli i njihova logička analiza nemogući. No, nisu samo nove filozofske struje utjecale na filozofiju jezika tog razdoblja, pojava i razvoj znanstvenih grana poput psihologije, lingvistike i fizike također su imale značajan utjecaj. Te grane znanosti omogućile su filozofima da filozofske probleme sagledaju iz potpuno novih perspektiva.

1.1. Cilj filozofije jezika

Pojam logos (λόγος) bio je veoma bitan u antičkoj filozofiji u kojoj je označavao um, misao, ali ujedno i jezik. Od samih početaka filozofije, pa sve do danas, različiti filozofski pravci proučavali su jezik te se filozofija jezika izdvojila kao zasebna grana filozofije. Jezik, pa tako i filozofija jezika, ponovno su postali predmetom proučavanja zahvaljujući analitičkom pristupu. Mnogi filozofi analitičkog pravca počeli su uz logiku i matematiku proučavati i jezik jer baš poput logike i matematike, on je sustav znakova s određenom strukturom i skupom pravila koja određuju njihovu upotrebu. Razvojem logike također se pokazalo da se rečenice nekog jezičnog sustava mogu zapisivati kao logičke formule. Tako su se u centru filozofske rasprave našle sintaksa i semantika.

Već smo spomenuli da se analitičkim pristupom pokušalo razjasniti misli pomoću logike. Analitički filozofi općenito su smatrali da bi se filozofija trebala baviti kritikom jezika kako bi se otklonile poteškoće i zbrke u mišljenju, odnosno da je proučavanje jezika dio puta prema razjašnjenju dubljih filozofskih problema. Tome je znatno doprinio razvoj predikatne logike koji je omogućio preciznije zapisivanje rečenica običnog jezika u logičkom obliku. S obzirom na to da se u tom pristupu koristi formalna logika, on se zove formalizam. Formalizam je jedan od dva moguća analitička pristupa jeziku. Druga skupina filozofa smatrala je da se filozofski problemi mogu razriješiti jednostavno proučavanjem prirodnog jezika. Iako su se ta dva pristupa razvila kao zasebne struje, odnosno filozofija prirodnog jezika razvila se kao reakcija na formalističku filozofiju jezika, kasniji radovi pokazali su da, iako ta dva pravca imaju različit cilj, oni imaju zajednički predmet koji ćemo definirati u sljedećem odjeljku.

1.2. Predmet filozofije jezika

Za Aristotela stvari imaju esenciju, ali samo riječi imaju značenje, a značenje je ono što se dobije kada se esencija odvoji od predmeta i pripiše riječi.¹ Od Aristotela do danas razvile su se brojne teorije koje se bave proučavanjem značenja, no još uvijek smo daleko od konačne definicije. Pri proučavanju jezika treba imati na umu da se on može proučavati na više razina, a ne samo na razini značenja. On se sastoji od jezičnog izraza, značenja tog izraza

¹ W. V. Quine, „Two dogmas of empiricism“ u *From a logical point of view* (London: Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 1996.), str. 22.

i njegove upotrebe. Lingvistika je općenita znanost o jeziku koja se prvenstveno bavi proučavanjem jezičnog izraza. Semantika i pragmatika dvije su grane lingvistike od kojih se prva bavi proučavanjem značenjskog aspekta, a druga upotrebom jezika. Iako je filozofija jezika neodvojiva od sva tri aspekta proučavanja jezika, ona najviše pozornosti pridaje značenjskom aspektu. Pritom je uglavnom ne zanimaju jezični mehanizmi koji zanimaju lingviste, pitanja koja ona postavlja mnogo su općenitija i usmjerena prema spoznaji i razumijevanju strukture svijeta. Dakle, ustanovili smo da je predmet filozofije jezika značenjski aspekt jezika, odnosno značenje. No, pritom se javljaju nova pitanja, neka od njih su: Što značenje ili značenja uopće jesu, postoji li više vrsta značenja, koja je najmanja jedinica značenja te odnose li se jezični izrazi direktno na vanjski svijet ili na naše misli o vanjskome svijetu?².

1.3. Odnos jezika i stvarnosti

S obzirom na to da jezikom izražavamo vlastite misli koje se najčešće odnose na stvarne predmete i situacije oko nas, potrebno je, barem ukratko, razmotriti u kakvom su odnosu jezik i stvarnost. Realizam i antirealizam dvije su različite teorije koje se bave odnosom jezika i stvarnosti. Svaka od njih ima radikalniju i blažu varijantu. Realizam i antirealizam ne odnose se samo na teorije značenja, već i na cjelokupno shvaćanje svijeta koje se može izgraditi iz temeljnog odnosa jezika i okoline.

Realizam polazi od pretpostavke da se rečenicama govori o stvarima i situacijama oko nas, ali da su rečenice nezavisne od situacija o kojima govore. Pritom je istinitosna vrijednost rečenice nezavisna od jezika i mišljenja. Najjednostavnija realistička teorija kaže da je odnos jezika i stvarnosti odnos označivanja, odnosno referiranja. Najjednostavnije rečenice sastoje se od subjekta i predikata pri čemu subjekt referira na predmet, a predikat na svojstvo ili relaciju. Tu je teoriju proširio G. Frege uvevši u nju pojam smisla koji se razlikuje od pojma značenja. Tako je moguće da govornici na isti predmet referiraju izrazima koji imaju različit smisao. Prema načelu složivosti jednostavne rečenice mogu se povezivati i tvoriti složene rečenice. Pritom važnu ulogu ima logika koja objašnjava veze koje postoje između rečenica, a koje su bitne za zaključivanje.

² Vidi N. Mišćević, *Filozofija jezika* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003.), str. 19-20.

Realizam nije dao zadovoljavajuće odgovore na pitanje o vezi između jezika i stvarnosti te je ostalo i više nego dovoljno prostora i razloga za razvoj druge teorije, a to je antirealizam. Kant je razvio ideju da mi na svijet projiciramo pojmove, a ta je ideja očito imala utjecaj na razvoj antirealizma čija je glavna postavka da su značenja zadana nezavisno od vanjskog svijeta i da ih mi samo projiciramo na svijet. Na tu ideju utjecao je strukturalizam i rad F. de Saussurea te njegove ideje o postojanju označitelja i označenoga: antirealistička teorija kaže da struktura jezika, koja ima ulogu označitelja, određuje razinu smisla, koji ima ulogu označenoga.³ Tako Mišćević navodi primjer o postojanju jezika koji imaju više riječi koje označuju „drvo“ ovisno o tome radi li se o građevnom materijalu, gorivu ili stablu (engl. *timber, wood, tree*),⁴ misao o drvu rascjepkana je na više dijelova ovisno o svrsi drva.

U nastavku rada vidjet ćemo na koji način odnos jezika i stvarnosti stvara našu sliku o svijetu. Potrebno je primijetiti da se ovdje radi o nekoliko različitih odnosa: odnos jezika i stvarnosti, odnos jezika i pojedinca te odnos dvaju pojedinaca. Ti su odnosi istovremeni te ih je svakako posebno uzeti u obzir i najprije proučiti na jezičnoj razini. Quine počinje od odnosa dvaju različitih pojedinaca (lingvist i domorodac) te iz analize tog odnosa polako prelazi na ostale.

³ *Ibid.*, str. 46.

⁴ *Ibid.*, str. 46.

2. Quineova kritika logičkog pozitivizma

Analitička filozofija i logički pozitivizam uvelike su utjecali na Quineov rad. To su bile nove teorije koje su pristupale starim filozofskim problemima iz drugačije perspektive, ali imale su i svoje mane. Quine je to uvidio te je odlučio preispitati glavne teze logičkog pozitivizma kako bi ispitao njegovu konzistentnost. Dao je dokaze kojima je doveo u pitanje glavne postavke logičkog pozitivizma te je tim postupkom postupno počeo tkati niti svoje teorije. Da bi prikazao kako zapravo funkcionira znanost i izgradnja bilo koje teorije, Quine se poslužio metaforom O. Neuratha koji je usporedio znanost s lađom koju gradimo dasku po dasku dok njome plovimo morem. Quine kaže da su znanstvenik i filozof u istoj lađi i da je građenje lađe zapravo pojašnjavanje veza između stvari i ideja. Na je taj način i Quine gradio svoju teoriju, svaku novu ideju dovodio je u vezu s drugim idejama i pojašnjavao njihove veze.

Nakon njegovih ranijih radova u kojima su dominirale matematika i logika, Quine je objavio značajan članak „Dvije dogme empirizma“ u kojem se prihvatio kritike logičkog pozitivizma da bi iz te kritike polako razvio nove teorije o značenju i jeziku te ih povezo s ostatkom svoje teorije. Dvije dogme koje je doveo u pitanje su: postojanje analitičkih istina koje su utemeljene na konvenciji o značenju koje je nezavisno od činjenica i redukcionizam, odnosno svođenje sustava na temeljne dijelove koje se onda može proučavati. U ostatku poglavlja ukratko ćemo prikazati njegovu kritiku kako bismo kasnije lakše objasnili ideju neodređenosti prevođenja. Također ćemo pokazati na koji način Quine prilazi problemu pojašnjavanja smisla.

2.1. Razlikovanje analitičkog i sintetičkog

Neupitno je da su logički pozitivisti smatrali da je Immanuel Kant znatno doprinio razvoju filozofije znanosti.⁵ Veza između Kantovog rada i logičkog pozitivizma je razlikovanje analitičkog i sintetičkog te apriornog i aposteriornog. Kako bi opravdao postojanje čiste matematike i čistih prirodnih znanosti, Kant je razvio ideju sintetičkog apriornog znanja, znanja koje je neovisno o osjetilnim iskustvima, a primjenjivo je na stvarni svijet. S druge strane logički pozitivisti smatraju da postoje analitičke istine, koje su nužno

⁵ Friedman, M., „Logical positivism“, u E. Craig (ur.) *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge, London and New York, 1998.

istinite, utemeljene na značenjima i to neovisno o činjenicama i sintetičke istine koje su utemeljene na činjenicama i iskustvu. Postojanje i razlikovanje takvih sudova prva je dogma empirizma koju je Quine doveo u pitanje. Prvi je korak Quineove kritike odbacivanje smisla uz obrazloženje da je on nebitan element. Pozivajući se na Fregea i njegov primjer zvijezde Danice i zvijezde Večernjače, ukazuje na to da dva izraza s različitim smislom mogu referirati na istu stvar.⁶ Ista je situacija sa sljedećim primjerom⁷: numerički izraz „9“⁸ i izraz „broj planeta“ referiraju na istu stvar, ali imaju različit smisao. Time Quine uspostavlja razliku između teorije značenja i teorije referencije te kaže da je glavna zadaća teorije značenja proučavanje sinonimnosti i analitičnosti rečenica:

Once the theory of meaning is sharply separated from the theory of reference, it is a short step to recognizing as the primary business of the theory of meaning simply the synonymy of linguistic forms and the analyticity of statements; meanings themselves, as obscure intermediary entities, may well be abandoned.⁹

Drugi korak je prepoznavanje dviju vrsta analitičkih rečenica, a to su logičke istine i izjave drugog reda. Quine daje sljedeće primjere:

- (1) Nijedan neoženjen muškarac nije oženjen.
- (2) Nijedan neženja nije oženjen.

Rečenica (1) primjer je analitičke istine i ona je istinita na temelju značenja riječi „muškarac“ i „oženjen“. Rečenicu (2) lako možemo pretvoriti u logičku istinu tako da se riječ „neženja“ zamijeni sinonimom „neoženjen muškarac“. No, Quine se pita odakle zapravo proizlazi ta sinonimnost i je li opravdano vjerovati u odnos sinonimnosti između riječi na temelju naputka nekog leksikografa. Mogli bismo reći da sinonimnost neka dva izraza proizlazi iz njihove zamjenjivosti u svakom kontekstu, tako da istinitosna vrijednost ostane ista. Quine kao argument za sinonimnost uzima Leibnitzov uvjet *salva veritate*, odnosno

⁶ W. V. Quine, „Two dogmas of empiricism“ u *From a logical point of view* (London: Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 1996.), str. 21. ; N. Mišević, *Filozofija jezika* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003.), str. 34.

⁷ Vidi W. V. Quine, „Two dogmas of empiricism“ u *From a logical point of view* (London: Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 1996.), str. 21.

⁸ Godine 2006. Pluton je dobio status patuljastog planeta tako da je broj planeta Sunčeva sustava smanjen na osam, no u Quineovo vrijeme službeno je bilo devet planeta u Sunčevu sustavu.

⁹ *Ibid.* str. 22.

načelo zamjenjivosti koje kaže da je nešto (u našem slučaju dva jezična izraza) isto ako se može zamijeniti uz očuvanje istinitosti. Kako bi jasnije razradio svoju ideju, Quine u sljedećem koraku uvodi pojam *kognitivne sinonimnosti* i pokušava tim pojmom razriješiti problem analitičnosti. Kognitivna sinonimnost je ograničen pojam sinonimnosti kako bi se izbjegla doslovna interpretacija pojma sinonimnosti s obzirom na to da bilo koja dva izraza ne mogu biti u potpunosti istovjetni s obzirom na to da nisu motivirani istim podražajem niti izazivaju iste asocijacije. Kognitivnu sinonimnost objašnjava na sljedećem primjeru:

(3) Svi neženje i samo neženje su neoženjeni muškarci.

Quine tvrdi da ako kažemo da su „neženja“ i „neoženjen muškarac“ kognitivni sinonimi zapravo samo rekli da je ta rečenica analitička. Zatim pokušava dokazati kognitivnu sinonimnost uvjetom *salva veritate* na primjeru:

(4) Nužno je da svi neženje i samo neženje jesu neženje.

(5) Nužno je da svi neženje i samo neženje jesu neoženjeni muškarci.

Quine sada upozorava da ako je rečenica (4) istinita posljedično i rečenica (5) mora biti istinita, a to pretpostavlja da je (3) analitička te je također dokaz da su riječi „neženja“ i „neoženjen muškarac“ kognitivni sinonimi. Quine na kraju ustvrđuje da zamjenjivost *salva veritate* ovisi o danom jeziku te zaključuje da je objašnjavanje analitičnosti pomoću sinonimnosti bio pogrešan plan te stoga odlučuje krenuti obrnutim putem i u nastavku teksta pokušava preko pojma analitičnosti objasniti pojam sinonimnost. Dodaje da bi se pojednostavljeno moglo reći da su neka dva suda kognitivno sinonimna ako je njihov bikondicional analitički te kaže da su bilo koja dva jezična izraza kognitivni sinonimi ako su uzajamno zamjenjivi *salva analyticitate*.¹⁰

Dakle, Quine je do sada pokazao da želimo li objasniti sinonimnost najbolje je pozvati se na analitičnost. Sada se okreće semantičkim pravilima kako bi analitičke rečenice sagledao u kontekstu jezika. Prirodni su jezici prilično neodređeni pa je stoga teže odrediti razlike između analitičkog i sintetičkog, ali u umjetnim jezicima s time nema poteškoća. Quine

¹⁰ W. V. Quine, „Two dogmas of empiricism“ u *From a logical point of view* (London: Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 1996.), str. 32.

također ukazuje na to da istinitost rečenica ovisi i o jeziku i o izvanjezičnim činjenicama te da se jezični izraz može analizirati na jezičnoj razini i na činjeničnoj razini.¹¹

Pri kraju teksta Quine utvrđuje da postoji određeni tip rečenica za koje se može reći da su analitičke, no sama definicija analitičkoga i dalje je ostala visjeti u zraku, kao i definicija sinonimnosti.

2.2. Odbacivanje redukcionizma i prihvaćanje holizma

Druga dogma empirizma koju je Quine doveo u pitanje je teorija verifikacije i redukcionizam. Teorija verifikacije ukratko kaže da istinitost neke rečenice ovisi o njezinoj provjerljivosti (verifikaciji). Ovdje se Quine vraća na sinonimnost i utvrđuje da su dvije tvrdnje sinonimne ako i samo ako se poklapaju s obzirom na metodu empirijske potvrde ili osporavanja.¹² To ga pak navodi na zaključak da se izjavu može nazvati analitičkom ako je ona sinonimna s logički istinitom tvrdnjom. Taj zaključak ide u korist obrane analitičnosti. U nastavku teksta osvrće se na radikalni redukcionizam koji kaže da se smisljena tvrdnja smatra prevodivom u tvrdnju o neposrednom iskustvu, a koja može biti istinita ili lažna. Quine odgovara da je takav nauk jednostavno previše neodređen.

Redukcionizam je kao najmanje jedinice značenja uzimao termine ili rečenice te ih je pojedinačno verificirao. Quine se suprotstavio toj ideji tako da je ustvrdio da se „naše tvrdnje o vanjskom svijetu suočavaju sa sudom iskustva, ne pojedinačno, nego samo kao skupno tijelo“¹³. Nasuprot ideji da se provjerava jedan izolirani istinitosni sud, Quine upozorava na to da bi se mogla provjeriti istinitost nekog suda treba pretpostaviti istinitost cijelog niza drugih sudova. To znači da jezični izrazi značenje dobivaju samo u cjelini jezika.

U članku „Holism“ C. Peacocke upućuje na to da Quine u kasnijim radovima gore navedeno iskustvo zamjenjuje podražajima. Quine razlikuje pozitivno podražajno značenje, koje definira kao skup svih onih podražaja koji potiču pristanak nekog danog govornika, i odrično podražajno značenje koje definira kao skup svih onih podražaja koji potiču neslaganje nekog danog govornika, a podražajno značenje bio bi uređen par potvrdnog podražajnog

¹¹ *Ibid.*, str. 36.

¹² *Ibid.*, str. 37

¹³ *Ibid.*, str. 41. ; N. Mišćević, „Quineova filozofska revolucija“ predgovor u Riječ i predmet (Zagreb: KruZak, 1999.), str. XIV.

značenja i odričnog podražajnog značenja.¹⁴ Pritom treba imati u vidu da podražajno značenje i značenje nisu ista stvar, a razliku između ta dva pojma proučit ćemo u sljedećem poglavlju. U nastavku teksta Peacocke upozorava da je Quineova ideja značenjskog holizma vjerodostojna samo ako se značenje objašnjava u okviru podražajnog značenja i terminima slaganja i neslaganja, a ne u terminima istinitosnih funkcija. Ovo je veoma važna opaska, a objasniti ćemo je u nastavku rada.

Quineov slavni primjer „Gavagai“ iz knjige *Riječ i predmet* dobar je primjer koji ilustrira kako rečenica ima smisla samo u cjelini jezika: on pokazuje da iako lingvist može podrobno ispitati domorodca i zaključiti da jedan izraz, u ovom slučaju izraz „Gavagai“, odgovara izrazu „Zec“ i dalje ostaje stanovita neodređenost u prijevodu. No, problem neodređenosti prevođenja ne staje samo na prevođenju nekog jezika, već je primjenjiv i na teorije o svijetu. To je polazišni problem knjige *Riječ i predmet* te ćemo ga detaljnije proučiti u nastavku rada.

¹⁴ W. V. Quine, *Riječ i predmet* (Zagreb: KruZak, 1999.), str.36.

3. Teorija neodređenosti prevođenja

Danas je većina jezika u kontaktu te je stvorena velika rječnička baza koja prevoditeljima pomaže pri prijevodima riječi, izraza i rečenica. Neke izraze lakše je prevesti dok neki predstavljaju poteškoće, kao francuski izraz *l'esprit de l'escalier* koji se koristi u engleskom jeziku i označava zakašnjeli povratni odgovor na zajedljivu ili uvredljivu primjedb. Takva situacija poznata je i u drugim zajednicama koje govore različitim jezicima, tako u jidišu postoji riječ *trepverter*, u njemačkome posuđenica *Treppenwitz*, a u engleskome postoji još jedna riječ za tu situaciju, a to je *afterwit*. Te riječi opisuju istu situaciju, javljaju se u točno određenim okolnostima i prilikom prevođenja tretira ih se kao sinonime, no svaki profesionalni prevoditelj zna da potpuna sinonimnost ne postoji. Za gotovo svaku riječ u rječniku, jednojezičnome ili višejezičnome, postoji nekoliko sinonima i svaki od njih ima vlastitu definiciju. Prevoditelji se u svojoj karijeri susreću s mnogo različitih rječnika koji kao prijevode iste strane riječi nude različita rješenja. No, kako problem pripisivanja semantičkog značenja riječima prevoditelje pretjerano ne zanima, oni se gotovo uvijek odlučuju za jedan od mnogobrojnih rječnika tvrdeći da je taj bolji i točniji od drugih. No, Quine je opazio da neki rječnik nije nužno točniji od drugoga i da na primjeru radikalnog prevođenja do izražaja najjasnije dolaze neki drugi izuzetno duboki problemi koji nam, ako ih točno identificiramo i riješimo, mogu dati odgovore na dublja filozofska pitanja o značenju, a samim time i o ustrojstvu svijeta. U knjizi *Riječ i predmet*, koja je glavno polazište ovog rada, Quine se odlučio uhvatiti u koštac s problemom neodređenosti u samom njegovom korijenu, a to je radikalno prevođenje; on je odlučio produbiti taj problem te mu pristupiti s filozofske strane i vidjeti koje su posljedice tog problema.

Knjiga *Riječ i predmet* usredotočena je na primjer „Gavagai“, po kojemu je vjerojatno i najpoznatija. Sam problem Quine je postavio veoma jednostavno: domorodac uzvikne „Gavagai“ kada kraj njega protrči zec, što bi nekog promatrača navelo na zaključak da „Gavagai“ u prijevodu znači *zec*. No, je li stvarno tako? Slična se situacija dogodila prilikom otkrića Australije. Poznata, iako neistinita, anegdota kaže da je kapetan Cook ugledavši klokana upitao nekog Aboridžina kakva je to životinja, na što mu je ovaj odvratio „Gangurru“. Cook je tu riječ zabilježio te joj je pripisao značenje „australski tobolčar“. Nakon nekog vremena ispostavilo se da Aboridžin kojeg je Cook upitao za životinju nije razumio postavljeno pitanje te je na svom jeziku odgovorio nešto što bi se moglo prevesti kao „ne

znam“. No, kada se otkrilo da je došlo do nesporazuma, riječ *kangaroo* već je ušla u engleski jezik sa značenjem „australski tobolčar“.

Spomenuli smo da su danas jezici u kontaktu i ne samo da postoje rječničke baze koje olakšavaju razumijevanje stranog jezika već se jezici mijenjaju pod međusobnim utjecajem: ne samo da riječi prelaze iz jednog jezika u drugi već dolazi i do razmjene jezičnih konstrukcija. Iz tog razloga Quine za potrebe svojeg istraživanja daje primjer *radikalnog prevođenja*, odnosno daje primjer prevođenja do tada nepoznatog jezika, jezika čije su gramatika, semantika i lingvistika u potpunosti nepoznate. U Quineovu primjeru, govornik tog nepoznatog jezika vidi zeca te kaže „Gavagai“. Lingvist domorodca koji govori tim jezikom proučava, njegova je zadaća naučiti i opisati domorodčev jezik. Lingvist ne može sa sigurnošću iz prve zaključiti o čemu se radi te mora pokušati utvrditi hoće li domorodac reći „Gavagai“ svaki put kada vidi zeca ili barem identičnu kopiju zeca. Osim glasovnog izražaja koji čuje, lingvist također mora obratiti pozornost na domorodčevo ponašanje i okolnosti koje izazivaju to verbalno ponašanje. Služeći se upitnom intonacijom, lingvist može iz domorodca izmamiti dva različita odgovora za koja će pretpostaviti da znače „Da“ ili „Ne“. Na taj način lingvist može induktivno utvrditi da domorodac upotrebljava izraz, u ovom slučaju to je izraz „Gavagai“, samo u prisutnosti zeca. Na temelju toga on će domorodčevu izrazu objektivno pripisati prijevode poput „Tamo je zec“, „Vidi zec“, „Tamo imamo zeca“.¹⁵ Prilikom prevođenja nužno je svaki strani obrazac prilagoditi svojem. Lingvistov korak, u kojemu on izjednačava izraz *gavagai* s izrazom *zec*, zapravo je nametanje vlastitog obrasca postuliranja predmeta. Naime, lingvist domorodčevu jeziku može pristupiti samo iz vlastite perspektive. On nikako ne može znati kako domorodac razmišlja niti na koji način on jezikom označava predmete iz svoje okoline te je stoga primoran pretpostaviti da on i domorodac razmišljaju dovoljno slično kako bi mogao odlučivati o svojem prijevodu.

Iako je lingvist zaključio da izraz „Gavagai“ može prevesti gore navedenim rečenicama, i dalje ostaje pitanje što „Gavagai“ za domorodca zapravo znači, može li taj izraz značiti išta više od izraza „zec“? Kako bi to dokučio lingvist mora moći domorodcu postaviti dodatna pitanja. S obzirom na to da ne možemo ispitati što „Gavagai“ uistinu znači za domorodca, Quine kaže da bi taj izraz za njega mogao predstavljati „različite vremenske segmente zeca“, „neodijeljene segmente zeca“ ili pak „apstraktni singularni termin koji

¹⁵ W. V. Quine, *Ontološka relativnost i drugi ogledi*, (Zagreb: KruZak, 2011.), str. 2.

označava da se zečstvo lokalno manifestira¹⁶, a to je ono što lingvist nikada neće moći potvrditi sa sigurnošću. Jedino što lingvist može, jest postavljati nova pitanja kako bi odgonetnuo domorodčev jezik i to na takav način da uspoređuje vanjske okolnosti domorodčevih potvrđivanja ili poricanja s vlastitim vanjskim okolnostima i da prema tome korelira riječi, iskaze i rečenice. Jednom kada da gramatički opis domorodčeva jezika, sastavi rječnik, odluči za koje izraze će tvrditi da referiraju na predmete on je, kako Quine kaže, učitao svoje ontološko stajalište u domorodčev jezik.

3.1. Učenje jezika i govor o predmetima

Quineov lingvist pred sobom ima veoma težak zadatak: on prvo mora otkriti domorodčeve nazive za predmete u okolini, odnosno sakupiti njegove izraze i zaključiti koji od njih referiraju na predmete i tek nakon toga može početi shvaćati i tumačiti rečenice. Quine uspoređuje lingvistovu situaciju s onom maloga djeteta koje tek počinje učiti jezik. Iako je lingvistova situacija nešto drugačija jer je on već savladao jedan jezik, on jezik uči kao i malo dijete, a to je intuitivno, slušajući i promatrajući izvornog govornika. U ovom dijelu teksta izložit ćemo Quineovu teoriju o učenju jezika onako kako je ona opisana u knjizi *Riječ i predmet* i u ogledu „Govoreći o predmetima“. Iako je teorija usvajanja jezika u bitnim crtama jednaka u oba teksta, postoje neke razlike. U ogledu „Govoreći o predmetima“ Quine govori o individuativnim predmetima, no već par godina nakon toga u knjizi *Riječ i predmet* odbacuje taj izraz i govori o predmetima s podijeljenom referencijom zbog toga što je htio naglasiti da se radi o diobi, a ne o mnogostrukosti.¹⁷

Kada govorimo, uvijek govorimo o nekakvim predmetima ili stvarima i govor o stvarima zapravo ne razlikujemo od istine o svijetu.¹⁸ Stvarnost oko nas doživljavamo kao mnoštvo predmeta koji mogu biti fizički ili apstraktni (stanja, svojstva, brojevi, atributi ...). Na te predmete referiramo singularnim ili općim izrazima, no kako je proces učenja jezika i savladavanje govora o predmetima veoma složen proces, mora proći mnogo vremena prije nego što naučimo ispravno koristiti te izraze. Također, treba imati na umu da je jezik živa tvorevina koja se stalno mijenja pa tako nikada ne možemo reći da smo uistinu u potpunosti savladali neki jezik pa čak i materinski.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ W. V. Quine, *Riječ i predmet* (Zagreb: KruZak, 1999.), str. 98.

¹⁸ *Ibid.*, 29.

Dijete jezik uči postupno, tako ono u početku razvoja uči pojedine riječi kao reakcije na podražaje. Ono ih u početku rabi samo u određenim situacijama bez ikakve svijesti o njihovu značenju. Vježbanjem i metodom pokušaja njegova ga okolina postupno uči koje su pravilne okolnosti za upotrebu pojedinih riječi. Riječi dijete može učiti pojedinačno, no isto tako pojedine izraze ili jednostavne rečenice može naučiti kao cjeline. Nakon što je usvojilo dovoljno riječi, a neke rečenice naučilo kao cjeline, dijete može početi graditi nove rečenice tako da pojedine dijelove spaja analogijom prema načinu na koji je te dijelove vidjelo ili čulo u drugim rečenicama.

Nakon usvajanja osnovnih izraza, dijete je spremno savladati izraze s podijeljenom referencijom (individuativne izraze), odnosno shvatiti razliku između „ovog“ i „onog tamo“ predmeta. Sljedeća je faza učenje pokaznih singularnih izraza poput „ova jabuka“, koji se uče u kontekstu. Dijete ubrzo uči spajati opće izraze te po prvi puta može stvarati izraze koji nisu istiniti ni o čemu, poput izraza „trokutasta jabuka“. U sljedećoj fazi ono uči formirati izraze čije su referencije nevidljive, no možemo priznati da postoje, poput riječi „atom“. U zadnjoj fazi uči se referencija na apstraktne entitete.

Bitno je primijetiti da je jezik, osim što je sredstvo komunikacije između ljudi i da se njime uvijek govori o predmetima, odnosno izrazima koji referiraju na predmete, uvijek motiviran nekim podražajem, vanjskim ili unutrašnjim.

3.2. Podražajno značenje i podražajne okolnosti

Do sada smo već utvrdili da je svaki govor potaknut nekim podražajem, verbalnim, vizualnim, osjetilnim, auditornim ili nekim drugim, stoga je Quineov sljedeći korak analiza same motivacije govora, a to su podražaji. Kako bi njegov lingvist otkrio odgovarajuće značenje izraza „Gavagai“ i prijevod tog izraza, on mora pokušati pažljivo ispitati domorodca koji će u nekim slučajevima pristati uz „Gavagai“, a u nekima neće. Pritom lingvist promatra koji će podražaji biti prisutni svaki put kad domorodac pristane uz „Gavagai“. Svaki podražaj ima neko trajanje koje Quine zove *modulusom* podražaja. Modulus ne smije biti prekratak, no isto tako ne smije biti predugačak jer bi to moglo rezultirati nejasnoćama i greškama u prijevodu: u slučaju prekratkog modulusa moguće je propustiti neke podražaje, a u slučaju predugačkog modulusa moguće je da ispitanik unutar trajanja modulusa promijeni svoje mišljenje te iako je prvi put pristao uz neku rečenicu drugi put uz nju neće pristati.

Put prema razjašnjenju pojma značenja veoma je složen te stoga Quine uvodi pojam *podražajnog značenja* u nadi da će mu to pomoći pri definiranju pojma značenja. Pod tim pojmom smatra značenje za nekog govornika u neko doba. Ono je također uređen par potvrdnog i odričnog podražajnog značenja, koja smo definirali u prethodnom poglavlju. Uspoređujući rečenice „Gavagai“ i „Zec“ može se ustvrditi da obje imaju isto podražajno značenje i na temelju toga Quine kaže da je značenje ono što je zajedničko rečenici i njezinom prijevodu.¹⁹ No, prije nego se ta tvrdnja može potvrditi potrebno je malo detaljnije proučiti podražaje i podražajno značenje. Pritom treba imati na umu da se govor ne odnosi na samu stvar, već na podražaj koji je potaknuo govornika da kaže određenu riječ ili rečenicu. U realnim situacijama postoji mogućnost haluciniranja (u tom slučaju podražaji se ne odnose na ono što govornik iskazuje) ili loših uvjeta u kojima su podražaji odviše nejasni da bi potakli govor. Te uvjete treba imati na umu kako bi se smanjio broj pogrešaka prilikom prevođenja.

Ovisno o podražajima, Quine razlikuje: *prigodne rečenice* i *trajne rečenice*. One se razlikuju prema tome koliko je vremena prošlo od podražaja do iskazivanja rečenica uzrokovanih tim podražajem. One rečenice koje nalažu slaganje ili neslaganje s podražajem odmah nakon tog podražaja su prigodne rečenice, a rečenice s kojima govornik potvrđuje svoje slaganje ili neslaganje, a da nije trenutno potaknut podražajem, su trajne rečenice. Ovdje treba uzeti u obzir da trenutni podražaj uvijek može imati dodatak u vidu prethodnih popratnih informacija koje nisu poznate promatraču, u našem slučaju lingvistu, a domorodcu jesu te to može dovesti do nejasnoća. Također, može se dogoditi da subjekt krivo protumači naš upit te umjesto slaganjem na njega odgovori neslaganjem. Iako je Quine smatrao da bi sinonimnost mogao definirati pomoću jednakosti podražajnog značenja, sada mu je postalo jasno da to neće moći, odnosno da je moguće da iste riječi u dva različita jezika imaju nešto različitiye podražajno značenje. U tom slučaju lingvist će morati naučiti prepoznati takve situacije te razilaženja u podražajnom značenju odbaciti kao posljedice smetnji.

Postoji još jedna vrsta rečenica, a to su *opažajne rečenice*. Pri proučavanju prigodnih rečenica vidljivo je da trenutne popratne informacije mogu znatno doprinijeti našoj odluci da se složimo s nekom rečenicom ili da se s njome ne složimo. Primjerice, ako nas netko upita koje je boje njegova vesta, zbog loše osvijetljenosti moguće je, na primjer, narančastu boju zamijeniti za crvenu. Iako se Quine slaže da su nazivi boja prilično sklizak teren jer je moguće

¹⁹ *Ibid.*, str. 35.

da dva različita subjekta istu boju zovu različitim imenom, ipak ističe da će pri prepoznavanju boja podražajno značenje rečenice „Crveno.“ biti gotovo istovjetno njezinom značenju. Situacija s rečenicom „Neženja.“ znatno je drugačija, njezino podražajno značenje veoma se teško može izjednačiti s njezinim značenjem te će njezina podražajna značenja varirati od govornika do govornika. To je također uzrokovano time što se rečenice poput „Crveno.“, „Zec.“, „Lopta.“ uče direktno, dok se složeniji pojmovi poput „neženja“ usvajaju putem veza s drugim rečenicama i nerijetko se pozivaju na prošle podražaje.²⁰ One prigodne rečenice čije značenje ostaje isto i pod utjecajem popratnih informacija Quine zove opazajnim rečenicama te kaže da je njihovo podražajno značenje veoma blisko njihovom značenju te što je rečenica opazajnija, to će biti veća mogućnost da se njezina podražajna značenja podudare kod dva govornika.

3.3. Sinonimnost i prevođenje

U ovom pothvatu koji je započet radikalnim prevođenjem, Quine je izdvojio pojmove podražajnih okolnosti i podražajnog značenja te je također izdvojio nekoliko vrsta rečenica koje imaju različita obilježja s obzirom na podražajne okolnosti. Proučavajući podražajno značenje i rečenice došao je do zanimljivog otkrića, a to je da kratke neopažajne rečenice poput „Neženja.“ i „Neoženjen muškarac.“ za jednog subjekta imaju različito podražajno značenje, ali imaju isto značenje, odnosno ustanovio je da neke rečenice mogu biti *podražajno sinonimne*. U slučaju dvojezičnog govornika, koji je podjednako dobar u hrvatskom i francuskom, francuska rečenica „Célibataire.“ bit će podražajno sinonimna s hrvatskim rečenicama „Neženja.“ i „Neoženjen muškarac.“. U hrvatskom jeziku postoje i drugi primjeri podražajne sinonimnosti koje možemo naći u rodbinskom nazivlju, a neki od njih su stric – očev brat, ujak – majčin brat i sl. Ovdje je vidljivo da izjednačavanje podražajnog značenja iz nekog razloga veoma dobro uspijeva *intrasubjektivno*, odnosno kod višejezičnog govornika ili dobrog poznavatelja jezika. U hrvatskom jeziku riječi „neoženjen“ i „neženja“ imaju neku sličnost, osnova im je riječ *žena* ispred koje dolazi negacija pa bi ih se na temelju toga moglo povezati, no za nekog tko nije upoznat s, na primjer, engleskim jezikom, izjednačiti pojmove „bachelor“ i „unmarried man“ bez posezanja za rječnicima bilo bi veoma teško. Takav je slučaj Quineova lingvista, u fazi poznavanja jezika u kojoj on jest, on ne može izjednačavati izraze kao što su „neženja“ i „neoženjen muškarac“. Nasuprot podražajnim sinonimima Quine

²⁰ *Ibid.*, str. 49.

pokazuje da je moguć i obrnut slučaj, dva termina mogu imati isto značenje, ali da nisu podražajno sinonimni što je oslikao na primjeru prigodnih rečenica „Novčić od 5 centa s Indijancem.“ i „Novčić od 5 centa s bivolom“. Moguće je da će netko tko ne zna da postoji novčić koji s jedne strane ima lik Indijanca, a s druge strane lik bivola vjerovati da se radi od dva različita novčića prije nego otkrije da je u pitanju jedan novčić.

Vratimo se sada na početak poglavlja gdje smo spomenuli da lingvist iz Quineova primjera nikada neće moći sa sigurnošću potvrditi da „Gavagai“ u prijevodu stvarno znači „Zec“. Kada domorodac pokaže na zeca i kaže „Gavagai“, on može misliti na zeca, na neodijeljene dijelove zečeva, na zečstvo ili pak na temporalne stadije zeca. Svi ti pojmovi imaju isto podražajno značenje, odnosno oni su podražajno sinonimni, ali to ne jamči da su ti termini *koekstenzivni* termini, odnosno da su istiniti o istim stvarima. No, da stvar bude gora, ako pokažemo na bilo koji od ta četiri termina, pokazali smo na sve njih. Stoga lingvist generalizira i pretpostavlja da su domorodac i njegova kultura dovoljno slični njegovoj i da u domorodčevu jeziku postoji neki prigodan izraz za zeca; pri prijevodu lingvistu je bitnija što veća sličnost podražajnih okolnosti, nego tražnje podražajnih sinonima.

Do sada je bila riječ o prevođenju eliptične rečenice „Gavagai!“, odnosno „Zec!“, no u slučaju složenih rečenica koje sadrže logičke veznike treba obratiti pozornost na njihovo prevođenje kako bi se u prijevodu očuvalo logičko ustrojstvo rečenice. Veznici „ne“, „i“ i „ili“ prevode se prema sljedećim kriterijima:

Semantički je kriterij za negaciju taj da ona bilo koju kratku rečenicu s kojom će se netko složiti pretvara u rečenicu koju će odbaciti i vice versa. Semantički je kriterij za konjunkciju taj da ona proizvodi sastavne dijelove s kojima je netko spreman (tako dugo dok su sastavne rečenice kratke) složiti se uvijek i samo onda kada je spreman složiti se sa svakim od njezinih sastavnih dijelova. Semantički je kriterij za disjunkciju sličan u pogledu slaganja, a dvaput izmijenjen za neslaganje.²¹

Naravno, u ovom slučaju treba voditi računa o jezičnim razlikama. U francuskom jeziku negacija se tvori pomoću dvije čestice, to su najčešće čestice „ne“ i „pas“ između kojih dolazi glagol. U hrvatskom jeziku negacija je označena jednom riječi te pri prevođenju s

²¹ *Ibid.*, str. 63.

francuskog na hrvatski treba paziti kako se „ne ... pas“ ne bi prevelo dvostrukom negacijom jer u tom slučaju prevedena rečenica ne bi bila ispravna.

3.4. Vraćanje na analitičnost

Proučavanje sinonimnosti povuklo je za sobom i pojam analitičnosti. Iako Quine u članku „Dvije dogme empirizma“ nije uspio objasniti ni sinonimnost ni analitičnost jer je svako objašnjenje bilo cirkularno, sada im se ponovno vratio i pokušao im pristupiti iz drugoga kuta. Tako je pri proučavanju intrasubjektivne podražajne sinonimnosti došao do pojma sinonimnosti, a preko tih pojmova došao do još jedne vrste rečenica, a to su *podražajno-analitičke rečenice* kojima zove sve one rečenice s kojima bi se ispitanik složio i s ničim drugim. Primjer takve rečenice bila bi rečenica „Svi neoženjeni muškarci su neženje.“ kojom se bavio u „Dvije dogme empirizma“. Na kraju je zaključio da „opći odnos intrasubjektivne sinonimnosti rečenica za kojim tako dugo neuspješno tragamo može se uzajamno definirati pomoću jednog drugog teško shvatljivog pojma intuitivne filozofske semantike – pojma analitičke rečenice“²². To bi značilo da su rečenice sinonimne samo ako je njihov bikondicional analitički, a rečenica je analitička ako i samo ako je sinonimna s bikondicionalima. Do ovog zaključka Quine je došao i u članku „Dvije dogme empirizma“. Iako time nije unaprijedio definicije sinonimnosti i analitičnosti, pokazao je kako se one ponašaju u prirodnom jeziku. Do sada se nije ustrajalo na definiciji analitičnosti pomoću značajki verbalnog ponašanja, već ih se prvenstveno proučavalo u kontekstu logike i analitičke filozofije.

3.5. Analitičke hipoteze

Za manje-više uspješan radikalni prijevod, osim dosad navedenog, potreban je još jedan korak, a to je stvaranje *analitičkih hipoteza*. Govoreći o analitičkim hipotezama Quine kaže sljedeće:

Budući da ne postoji nikakvo opće lokalno podudaranje između riječi i rečenica u jednom jeziku i njihova prijevoda u drugom, bit će nam potrebne neke analitičke hipoteze za objašnjenje sintaktičkih konstrukcija. Za njihov opis obično se koristimo pomoćnim izrazima za različite skupove riječi i rečenica u jeziku domorodaca. Kad ih združimo, analitičke hipoteze i

²² *Ibid.*, str. 71

pomoćne definicije sačinjavat će lingvistov rječnik i gramatiku za prevođenje jezika džungle na hrvatski.²³

Analitičke hipoteze stvaraju se odmah prilikom prevođenja nekog novog jezika. Analitičkim hipotezama mogli bismo zvati korelaciju između domorodčevih izraza i lingvistovih prijevoda. Temelj za stvaranje analitičkih hipoteza je promatranje domorodca i traženje prigodnih prijevoda njegovih izraza na osnovi podražajnih okolnosti jer samo podražajno značenje nije dovoljno kako bi se odredilo koje su riječi termini. Do sada smo već ustanovili da je pri prevođenju mnogo bitnije poklapanje podražajnog značenja, nego traženje sinonimnosti podražajnih okolnosti. Također je vrlo vjerojatno da se u velikom broju slučajeva neki termin u jednom jeziku izražava jednom riječi, dok se u drugom jeziku izražava pomoću više riječi ili određenom konstrukcijom. Uz primjer koji smo naveli na samom početku poglavlja (*l'esprit de l'escalier* > *afterwit* > *Treppenwitz*), možemo dodati i sljedeći: ono što se u engleskom jeziku označava jednom riječi *slug* u hrvatskom se obično označava s dvije riječi *puž golać*. Također je moguće da se jedna riječ u različitim kontekstima prevede drugačije. Bitno je primijetiti da lingvist stvara vlastite analitičke hipoteze prema vlastitom nahodnju. Neki drugi lingvist veoma bi vjerojatno stvorio vlastiti set analitičkih hipoteza te je gotovo sigurno da bi ponudio drugačiji prijevod od onog što ga je dao prvi lingvist. Analitičke hipoteze nadilaze podražajne okolnosti te tako pomoću njih možemo izvršiti ispitivanje o jednakosti *gavagaia* te utvrditi odnosi li se taj pojam na zeca ili stadije zeca.²⁴

3.6. Značaj neodređenosti prevođenja

Pojam „značenje“ veoma je teško definirati. Danas u filozofiji postoje dva glavna pravca koji različito tretiraju značenje: prvi pravac bavi se semantičkim aspektom, proučava odnos znaka i predmeta te na koji su način znak i predmet povezani, a drugi pravac proučava na koji način neki pojedinac ili skupina koristi određeni znak te kako se ta upotreba ostvaruje. U članku „Theories of meaning“ J. Speaks upozorava kako su to dva različita problema, no da se oni veoma često isprepliću što dovodi dodatnih nejasnoća. Semantičke teorije, kojih ima više, generalno su teorije referencije, odnosno teorije označivanja.

²³ *Ibid.*, str. 76.

²⁴ *Ibid.*, str. 78.

Dok brojni filozofi osmišljavaju različite pristupe koji bi im omogućili da konačno shvate pojam značenja, Quine je pokazao veoma značajnu stvar: značenje je zapravo relativno. U teoriji referencije, nužno je svaki subjekt promatrati zasebno. U slučaju da sve ljude promatramo zajedno, možemo generalizirati i određenim znakovima pripisati određena značenja, a njih povezati sa sinonimima iz drugih jezika. Naše društvo funkcionira na takav način i to je temelj prevoditeljskih znanosti. No, problem leži u tome što se ne smije generalizirati jer u tom slučaju propuštamo sitne detalje za koje se pokazalo da su itekako bitni. Ako proučavamo pojedince, kako je Quine pokazao na primjeru lingvista i domorodca, možemo samo pretpostaviti da neki izraz ima isto značenje za više pojedinaca, no to ne možemo sa sigurnošću ni potvrditi ni opovrgnuti.

Drugi problem koji se javlja vezan je uz analitičke hipoteze, a to je da svaki lingvist kreira vlastite hipoteze. Zbog toga se mogu pojaviti različiti prijevodi istog izraza koji odgovaraju domorodčevim reakcijama, ali koji, kada ih usporedimo, mogu biti radikalno drugačiji i nespojivi, a ne postoji nikakav način da se otkrije koji od tih prijevoda, ako ikoji, jest točan. Također je moguće da različiti lingvisti sastave rječnike i prevoditeljske priručnike koji će se dobro podudarati s govornim dispozicijama, ali koji neće biti međusobno spojivi:

Tvrdnja tada glasi ovako: priručnici za prevođenje s jednog jezika na drugi mogu se sastaviti na nepodudarne načine, od kojih je svaki spojiv s cjelokupnošću naših govornih dispozicija, mada međusobno nisu spojivi. Oni će se razilaziti na bezbrojnim mjestima navodeći kao svoj odgovarajući prijevod neke rečenice u jednom jeziku – rečenice drugog jezika čiji uzajamni odnos ne pripada ni jednoj, ma kako slaboj, prihvatljivoj vrsti ekvivalentnosti.²⁵

Quine jasno govori o postojanju više različitih rječnika i u drugim djelima, pitajući se kako dalje pristupiti tom problemu te znači li to da postoje dobri i loši rječnici ili je bolje govoriti o boljim i lošijim rječnicima te kako to možemo dokazati. Konačno, u članku „Indeterminacy of translation again“, Quine pojašnjava neke stvari te zaključuje kako ne postoji temelj na osnovi kojeg možemo odabrati između različitih rječnika. Zapravo nije stvar u tome da ne znamo kako odabrati između rječnika, već stvarnost nije takva da se s jednim priručnikom podudara više, a s drugim manje. Ono što je primjenjivo na prijevode,

²⁵ *Ibid.*, str. 30.

primijenjivo je i na rječnike, a sažeto je u ovom citatu: „*Indeterminacy means not that there is no acceptable translation, but that there are many. A good manual of translation fits all checkpoints of verbal behaviour, and what does not surface at any checkpoint can do no harm.*“²⁶ Ova formulacija nadišla je teorije značenja i tiče se ontologije teorije kojoj ćemo se posvetiti u nastavku rada.

²⁶ W. V. Quine, „Indeterminacy of translation again“, *The journal of philosophy*, 84/1, (1987), str. 9.

4. Teorija referencije

Prije nego nastavimo istraživati vezu između odabira rječnika i stanja prirode, kratko ćemo se pozabaviti teorijom referencije. U prvom poglavlju ustanovili smo da je teorija referencije karakteristična za realizam i da prema tome možemo referirati na sve što postoji. U nastavku ovog poglavlja proučit ćemo malo detaljnije mehanizme referencije. Pokazalo se da prilikom prevođenja različitost jezičnih sustava ima značajnu ulogu: „kad u hrvatskom odlučujemo o tome shvaćamo li neki izraz kao da referira na jedinstven obuhvatni predmet ili na svaki od njegovih različitih dijelova, naša je odluka vezana uz naš provincijalni aparat članova, kopula i množine koji nije prevodiv na strane jezike (...)“²⁷. Vjerojatno je najuobičajenija razlika među jezicima postojanje jezika s padežnim sustavom i postojanje jezika gdje se padežne vrijednosti izriču drugim konstrukcijama, najčešće prijedlozima. Također, prilikom prevođenja nužno je ponekad jednu riječ prevesti s više riječi kako bi se izrazio ciljani smisao. Iako postoje i veoma slični jezici koji se ponekad razlikuju u sitnim detaljima te male jezične razlike mogu igrati veliku ulogu u govoru i interpretaciji. Ono što ovdje povezuje filozofa i prevoditelja je rad lingvista Ferdinanda de Saussurea. Saussureov je rad značajno utjecao na razvoj filozofije jezika i na razvoj teorija prevođenja. On je razvio teoriju o označitelju, označeniku i referentu u kojoj svaki znak (neka pisana riječ) referira (ima neki smisao) na stvarni predmet (referent).

Na početku prethodnog poglavlja, u svrhu objašnjavanja radikalnog prevođenja, ukratko smo izložili na koji način malo dijete, ali i lingvist koji je u sličnoj situaciji, uči jezik, a u nastavku ovog poglavlja ćemo detaljnije izložiti Quineovo razmatranje o referenciji, odnosno proučiti na koji način pojedinac stvara jezične veze s vanjskim svijetom. Pritom se javljaju pitanja o odnosu referencije i značenja i referencije i istinitosti. Quine je do sada pokazao da kada je u pitanju odnos referencije i značenja možemo zaključiti da je značenje relativno i ovisno o pojedincu. Odnosom referencije i istinitosti bavit ćemo se u nastavku ovog poglavlja.

Do sada smo utvrdili da dijete prvo uči pojedine riječi procesom nagrađivanja i uskraćivanja prilikom određenih podražaja. U početku ono samo oponaša zvukove koje čuje. Nakon nekog vremena uspije raspoznati te zvukove te ih grupirati onako kako ih je čulo i

²⁷ W. V. Quine, *Riječ i predmet* (Zagreb: KruZak, 1999.), str. 87.

ponoviti kao riječ. Quine govori o *fonetskim normama* koje se u lingvistici zovu fonemima. Svaki jezik ima vlastiti fonetski sustav, svaki fonem nekog jezika ima određena svojstva i raspon frekvencija, odnosno *normu* koju dijete uči oponašati. Sve ostale podražaje dijete uči grupirati oko te norme. Učenje takve reakcije društveno je potkrijepljeno: one reakcije koje su društveno prihvatljive bit će potkrijepljene, a one koje nisu ili neće biti potkrijepljene ili će biti kažnjene. Pritom Quine pretpostavlja da dijete intuitivno osjeća veću sličnost između nekih podražaja nego između drugih. Tako djetetu pripisuje *predjezični kvalitativni prostor* za svaku vrstu osjetila u kojima se podražajne situacije grupiraju u odnosu prema normi.

Predmeti nam se pojavljuju u različitim oblicima, količinama te nekom vremenskom trajanju. Stoga na predmete možemo referirati singularnim izrazima i općim izrazima. U ranom stadiju učenja jezika dijete ih ne razlikuje, no kako ono raste i razvija se fizički i mentalno počinje uočavati da postoje razlike između riječi koje je do tada poznavalo samo kao određene nizove fonema. Singularni izrazi referiraju na jedan određeni predmet, dok su opći izrazi istiniti o svakom od bilo kojeg broja predmeta, odnosno, oni dijele referenciju. Singularni izraz u jeziku obično ima gramatički oblik jednine, dok opći izrazi obično imaju oblik množine, pri čemu upotreba članova ne igra nikakvu ulogu za sam izraz već označava upotrebu izraza u različitim kontekstima. Kada kažemo riječ „jabuke“ ona u sebi podrazumijeva više jabuka: podrazumijeva „ovu jabuku“ i „onu jabuku“.

Izrazima najčešće referiramo na stvarne predmete oko nas, ali oni također mogu referirati i na nepostojeće predmete, odnosno predmete koji nisu istiniti ni o čemu, kao što je primjer „Pegaz“. Takve predmete učimo putem slika i opisa. Referencija na nepostojeće predmete bila je tema brojnih polemika i zadavala glavobolje mnogim filozofima. Ontološki problem nebića postavljen je još u antičkoj filozofiji, a do danas filozofi se nisu usuglasili oko njegovog rješenja. Sam problem leži u tome da nebiće na neki način mora biti jer kako bismo inače za njega mogli reći da nije? Taj paradoks Quine naziva *Platonovom bradom*. Za Pegaza ne možemo reći da nije jer on na razini društva postoji kao ideja u mislima pojedinaca – ova ideja jedna je od postavka fizikalizma kojem se Quine priklanjao u jednom trenutku, a on kaže da sve što postoji na fizičkoj razini, tako i ideje postoje na fizičkoj razini kao neurološki procesi. U ogledu „Postojanje i kvantifikacija“ u kojem pokazuje na koji način možemo reći da stvari postoje, Quine kaže da je Pegaz vlastito ime koje se u teoriji i upotrebljava kao vlastito ime te da stoga uz pomoć egzistencijalnog kvantifikatora možemo dokazati da on

postoji, odnosno jest. Quine upozorava da treba obratiti pozornost na terminologiju te da za Pegaza ne možemo reći da postoji (engl. *exist*) na način na koji postoje materijalni predmeti već da on jest (engl. *is*). Pri tome je bitan rad Bertranda Russella i njegov pojam *određeni opisi*. To su imena koja se mogu, ali i ne moraju odnositi na stvarne predmete kao što su „autor Waverlyja“ i „sadašnji kralj Francuske“. Russell uzima rečenicu „Sadašnji kralj Francuske je ćelav.“ koja ne referira ni na što, kao ni njezina negacija, no ako tu rečenicu preformuliramo i zapišemo uz pomoć egzistencijalnog kvantifikatora tada ona glasi:

„Postoji najviše jedan x koji je sadašnji kralj Francuske koji je ćelav.“

$$\exists x(Kx \ \&\forall y(Ky \rightarrow y=x) \wedge Cx).$$

U tom slučaju ona je neistinita, jer ne postoji „netko tko je sadašnji kralj Francuske“ jer Francuska nema kralja. No, ako tu rečenicu negiramo možemo ju protumačiti na dva načina, tako da ju protumačimo da ne postoji netko tko je sadašnji kralj Francuske i koji je ćelav pri čemu je to istinito, no također ju možemo protumačiti na način da ne postoji netko tko je sadašnji kralj Francuske, a da je ćelav pri čemu je to neistinito jer Francuska nema kralja.

Quine daje vlastiti primjer tako da je ime Pegaz preformulirao i iz njega izveo predikat „pegazirati“. Tada ta rečenica glasi:

„Postoji najviše jedan x koji pegazira i svatko drugi tko pegazira, je taj x.“

$$\exists x(Px \wedge \forall y(Py \rightarrow y=x))$$

Uz opće izraze koji dijele referenciju postoje i izrazi koji referiraju skupno, a to su gradivni izrazi poput „voda“ i „plavo“. U djetetovom procesu učenja jezika ponekad je teško reći je li ono stvarno savladalo razliku i upotrebu singularnih, općih i gradivnih izraza. Ono može naučiti i cijele rečenice pa se upotreba nekog od tih izraza može krivo protumačiti kao njihova pravilna upotreba, iako je zapravo riječ o učenju napamet, no to se lako može prepoznati kada dijete pogriješi u upotrebi nekog drugog izraza. Ako usporedimo situaciju djeteta i lingvista, vidimo da dijete direktno uči jezik, dok lingvist već ima poznavanje barem jednog jezika te domorodčev jezik uči putem analitičkih hipoteza, što na jedan način ograničava njegovo učenje. Opći izrazi obično su istiniti o nekom predmetu x, no moguće je

da se pojavi izraz istinit o x s obzirom na y . Taj dijadički izraz koji se bilježi kao *Fab* Quine naziva *relativnim općim izrazom*. Kada se jednom savladaju relativni opći, izrazi oni se mogu kombinirati sa singularnim izrazima kako bi se dobili apsolutni opći izrazi složene vrste.

Drugi bitan pojam za teoriju referencije je predikacija. To je združujuća relacija općeg izraza sa singularnim izrazom tvoreći pritom rečenicu „koja je istinita ili lažna s obzirom na to je li opći izraz, ako i o čemu, istinit o onom predmetu na koji referira singularni izraz“²⁸. Pritom razlikovanje imeničkog, pridjevskog i glagolskog predikata ne igra neku ulogu. Gradivni izrazi u ulozi predikata mogu predstavljati određeni problem jer se mogu pojaviti na više načina što može dovesti do nejasnoća. Oni se ovisno o kontekstu mogu upotrebljavati kao singularni izrazi ili kao opći izrazi. U slučaju da ulogu predikata ima neka riječ koja nije glagol, javlja se kopula „je“ koja označava jednakost. Kada su u pitanju istovjetni iskazi bitno je da njihovi sastavni elementi referiraju na istu stvar i u tom slučaju oni su istiniti.

Daljnijim učenjem jezika savladavaju se složeni mehanizmi. Tako dodavanjem pokaznih riječi na singularni izraz dobivamo singularne pokazne izraze koji nam olakšavaju referenciju na predmete koji nemaju vlastito ime. Oni su iskustveno povezani s predmetom referencije („ona jabuka“), a najčešće ih učimo direktnom ostenzijom, odnosno pokazivanjem. Pridavanjem atributa općem izrazu dobivamo opći složeni izraz koji u određenim situacijama može biti zamijenjen relativnim izrazom. Ako pak relativni izraz združimo sa singularnim izrazom, dobivamo apsolutne opće izraze složene vrste. Posebna vrsta izraza su apstraktni izrazi kojima imenujemo svojstva ili attribute.

Iako se u knjizi *Riječ i predmet* ne spominje pojam *ostenzija*, on se uvukao u članak „Ontološka relativnost“. Primjer *gavagai* primjer je *direktne ostenzije*, pojam koji želimo naučiti i prevesti direktno pokazujemo te se u situaciji radikalnog prevođenja određena nejasnoća može pretpostaviti, iako bilo koji nekritičan um ne bi išao toliko daleko kao Quine. Veću poteškoću predstavlja *indirektna ostenzija*. Ona se javlja prilikom učenja apstraktnih termina, tako da pokažemo na nekolicinu zelenih predmeta kako bismo nekoga naučili pojmu „zeleno“.

Mogućnosti slaganja različitih vrsta izraza su nebrojene, no jedino na što moramo pripaziti je poštivanje gramatičkih pravila. Lingvistika veoma detaljno proučava mehanizme

²⁸ *Ibid.*, str. 104.

referencije u određenom jeziku, no sa sasvim drugačijim ciljem, a to je detaljni opis jezičnog sustava.

4.1. Nejasnoća referencije

Prilikom učenja jezika, odnosno savladavanja mehanizama referencije, mogu se javiti pogreške koje uzrokuju nejasnoću. Quine kaže da je „nejasnoća prirodna posljedica temeljnih mehanizama učenja riječi“²⁹ te možemo zaključiti da će dijete u nekom trenutku samo uočiti nejasnoću ili će na nju biti upozoreno, ali neke manje nejasnoće ostat će neprimijećene sve dok ih se ne otkrije u govoru. Lingvist je u drugačijoj situaciji. On jezik uči putem analitičkih hipoteza te u tom slučaju može doći do većih pogrešaka. To može predstavljati velik problem prilikom prevođenja i sastavljanja rječnika.

Nejasnoća je najčešće problem individualnosti, Quine kao primjer daje dva izraza: „blatna voda“ i „mokro blato“ i pita se gdje je granica između ta dva pojma, no to je uglavnom na pojedincu da odluči o stupnju blatnosti i stupnju vodenosti te izabere jedan od ta dva izraza. Pritom je sigurno da ako provedemo anketu i pokažemo nekom broju ispitanika sliku onoga što mi smatramo mokrim blatom da neće svi odabrati taj izraz, već će neki procijeniti da slika prikazuje blatnu vodu. Nejasnoća se najčešće javlja pri sinkategorematskoj upotrebi pridjeva, no ona ne utječe na istinitost rečenica.

Veći problem predstavlja dvoznačnost konstrukcija i sintakse, a problem s dvoznačnosti izraza leži u tome što u tom slučaju neki iskaz istovremeno može biti istinit i lažan o nekom predmetu. Taj se problem obično rješava dodavanjem konteksta, no to ne jamči razjašnjenje situacije. Riječi koje dijele isto značenje u lingvistici nazivaju se homonimima. No, filozofija ide dublje te razgraničava homonime od dvoznačnih izraza, a Quine naglašava da se to obično može postići ako se prouči etimologija riječi. To i dalje ostaje problem zato što se filozofi ne mogu usuglasiti oko dvoznačnosti. Njegov je primjer pridjev *težak* koji može značiti „koji ima veliku težinu“ kao u izrazu *težak kamen*, ali i „zahtjevan“ u izrazu *težak problem*, ali i „nepodnošljiv“ kao u izrazu *nepodnošljiv čovjek*. U hrvatskom jeziku postoji i imenica *težak* čiji je sinonim poljoprivrednik. Za nekoga tko hrvatski jezik ne poznaje dovoljno, to dodatno otežava situaciju. Ovdje se vode polemike oko toga je li ta riječ višeznačna, s obzirom da se može upotrebljavati u

²⁹ *Ibid.*, str. 137.

metaforičkom smislu ili je postala općenitija metaforičkim proširenjem upotrebe. U ovakvom se slučaju jednostavno treba prikloniti nekoj od teorija jer različiti autori drugačije razmišljaju. Quineova teorija kaže da u ovom slučaju dvoznačnost proizlazi iz različite upotrebe pridjeva kao atributa ili kao sinkategorematskog pridjeva. U slučaju dvoznačnosti strukture ona proizlazi iz unakrsnog referiranja, odnosno upotrebe zamjenica pri čemu se jedan znak referira na drugi, a ne na predmet i grupiranja gdje se značenje izraza mijenja ako se promijeni redoslijed riječi.

Drugi problem na koji Quine upozorava je neprozirnost referencije. Naime, iste rečenice u različitim okolnostima mogu imati drugačije značenje, odnosno istinitosnu vrijednost. To također ovisi o govorniku jer svaka osoba posjeduje različita uvjerenja i saznanja o okolnostima određene rečenice. Vidjeli smo da se u nekim slučajevima imenice mogu zamijeniti zamjenicama pa čak i proširenim izrazima poput odnosnih rečenica. No, u takvim slučajevima često može doći do pogrešaka u referiranju. Mjesto u rečenici na kojem je moguća zamjena Quine zove *referencijalnim mjestom*, a izrazi koji se nalaze na tom mjestu moraju moći biti zamijenjeni tako da zadovoljavaju uvjet *salva veritate*. Uzmimo sljedeću rečenicu kao primjer: „Ciceron’ ima sedam slova.“ Pri tome govornik zna da su Ciceron i Tulije iste osobe, ali ako „Ciceron“ u gornjoj rečenici zamijenimo s „Tulije“ ona će postati neistinita. Quine naglašava da ovdje dolazi do problema zbog toga što u ovom slučaju imena ne referiraju na osobu, već se govori o samim imenima, a to je naglašeno tako da smo ih stavili pod navodnike. Do veće zbrke dolazi u sljedećim rečenicama gdje pretpostavljamo da naš subjekt ne zna da su Ciceron i Tulije ista osoba:

(1) Ivica vjeruje da je Ciceron bio velik govornik.

(2) Ivica vjeruje da je Tulije bio velik govornik.

U tom slučaju za našeg subjekta jedna od ove dvije rečenice bit će istinita, a druga lažna. Problem leži u izrazu „vjeruje“, kao i u ostalim izrazima koji izražavaju nečije mišljenje poput: „vjeruje“, „misli“, „pretpostavlja“ i sl. Kontekste gdje imamo izraze pod navodnicima i izraze koji su složeni pomoću glagola koji označavaju nečije vjerovanje ili sumnju, Quine naziva neprozirnim kontekstima. S druge strane za istinitosne funkcije kaže da su referencijalno prozirne.

Sve te pojave veoma su značajne za prevoditelja, naime, iako on ne obraća pozornost na referenciju, on u prijevodu mora zadržati smisao, a to će postići samo tako da očuva referenciju. Pritom neku riječ polazišnog jezika može zamijeniti nekim izrazom ili zavisnom rečenicom dolazišnog jezika, ali tako da poštuje sintaktička pravila i zadrži smisao. No, nerijetko se mogu dogoditi pogreške zbog složenosti referencijskih sustava. Dodatni interes prevoditelja za teoriju referencije mogao bi ga upozoriti na moguće poteškoće.

Da bi se pokazalo da postoji problem s određivanjem značenja i teorijom referencije nije potrebno pozivati se na radikalno prevođenje, sve te nejasnoće javljaju se i među govornicima istoga jezika. U svakodnevnom govoru ljudi ne razmišljaju o problemu referencije, već su sudionici razgovora dovoljno empatični da pretpostavljaju namjere onog drugog. Da je došlo do krive pretpostavke može se otkriti tek ako jedan od sugovornika pokaže zbunjenost. Quine to sumira u sljedećem odlomku:

Ovdje možemo proizvoljno sistematski rekonstruirati očite referencije našeg susjeda na zečeve kao da su zapravo referencije na stadije zečeva, te njegove očite referencije na formule kao stvarne referencije na Gödelove brojeve i obrnuto. Sve to možemo pomiriti s njegovim verbalnim ponašanjem, ako mudro prilagodimo naš prijevod njegovih poveznih predikata tako da kompenziramo promjenu u ontologiji.³⁰

U ovom citatu nagoviješten je ontološki karakter teorije neodređenosti prevođenja koji ćemo razraditi u sljedećem poglavlju.

³⁰ W. V. Quine, *Ontološka relativnost i drugi ogledi*, (Zagreb: KruZak, 2011.), str. 37.

5. Ontološki karakter neodređenosti prevođenja

Pokazalo se da nemogućnost odabira između više rječnika nekog jezika nije samo problem značenja i referencije, već ima puno dublji karakter te je sam Quine to često puta morao naglašavati.³¹ U nastavku ovog poglavlja pozabavit ćemo se ontološkim karakterom neodređenosti prevođenja.

Quine je na početku knjige *Riječ i predmet* i u raznim člancima ustanovio da smo jezikom povezani s našom okolinom i da se taj odnos povezanosti odražava u referiranju na predmete. U poglavlju o radikalnom prevođenju on je pokazao da teorija referencije ima jedan veliki problem, a to je definiranje na što točno neka riječ referira. Pokazao je da je veoma teško definirati smisao neke riječi jer značenje riječi može varirati od govornika do govornika pa tako i od rječnika do rječnika. No, taj problem nije isključivo vezan uz prevođenje stranih jezika, već se pokazalo da postoji i u materinskom jeziku. Ako zanemarimo ono što je pokazao primjerom *gavagai* i poteškoće vezane uz teoriju referencije, i dalje ostaje problem u samom sustavu referencije. S obzirom na to da neka riječ može imati različita značenja, javlja se problem kod izraza s podijeljenom referencijom te se s pravom možemo zapitati gdje jedan predmet završava, a drugi započinje. Sam sustav referencije mora poštivati nerijetko stroga gramatička pravila, ali unatoč tome dvoznačnosti i nejasnoće u govoru uzrokovane krivom interpretacijom su česte. Ono što je Quine želio istaknuti je činjenica da referencija nije univerzalna, odnosno moguće je da kod različitih govornika dođe do drugačije referencije termina, a da pritom nije moguće opaziti tu promjenu, odnosno nije moguće dokazati postojanje dvije različite referencije.

Ono što Quine cijelo vrijeme ponavlja je ideja da je značenje relativno, zapravo, bit njegove biheviorističke teorije značenja je da ne učimo značenje riječi, već učimo kako se prikladno jezično ponašati: „S druge strane, kada zajedno s Deweyem uvidimo da je ‚značenje (...) prvenstveno svojstvo ponašanja‘, tada priznajemo da nema značenja, ni sličnosti ni različitosti značenja, van onoga što je implicitno ljudskoj dispoziciji za javno ponašanje.“³² Dakle, cijelo značenje sadržano je u ljudskom ponašanju, a ne u predmetima.

³¹ Vidi W. V. Quine, „On the reasons for indeterminacy of translation“, *Journal of philosophy*, 67/6 (1970), str. 178.

³² W. V. Quine, *Ontološka relativnost i drugi ogledi*, (Zagreb: KruZak, 2011.), str. 23.

Ontološki karakter neodređenosti referencije Quine je sagledao iz različitih perspektiva, u jednom trenu priklonio se fizikalizmu, no kasnije ga je odbacio te se ponovno okrenuo naturalizmu. Potvrdio je da se značenje određuje bihevioristički, što je pokazao na primjeru *gavagai*, no zaključio je da to nije moguće kada je u pitanju referencija. Činjenica da je Quine istu teoriju proučavao iz različitih perspektiva te da se argumenti za tu teoriju često veoma teško mogu identificirati, znatno otežava njezino razumijevanje.

Ogled „Ontološka relativnost“ započet je analizom radikalnog prevođenja, no u nastavku teksta postaje jasno da sama teorija ima puno dublji ontološki karakter. Kako bismo pojasnili tu ideju prvo ćemo proučiti ogled „Postojanje i kvantifikacija“ jer u njemu Quine želi pokazati, između ostaloga, što neka teorija zapravo tvrdi da postoji. Analitička ontologija ima značajno različit pristup svijetu za razliku od tradicionalne ontologije. Do sada smo rekli da analitička filozofija svijetu prilazi putem logike pa tako i u slučaju ontologije: pretpostavka je da postoje određene klase koje dokazujemo pronalaskom općih izraza ili vlastitih imena za koja pak pokazujemo da se u teoriji koriste kao vlastita imena. U gornjem poglavlju spomenuli smo primjer Pegaza kojeg smo identificirali kao vlastito ime te mu na taj način dodijelili postojanje. Postojanje se označava egzistencijalnim kvantifikatorom te smo na taj način u gornjem slučaju pokazali da Pegaz jest. Pegaz postoji kao vlastito ime, a egzistencijalnim kvantifikatorom dokazali smo njegovo postojanje u teoriji. No, u ogledu „Ontološka relativnost“ Quine zaključuje sljedeće: „Apsolutno govoreći nema smisla reći što su predmeti teorije, ali ima smisla reći kako se jedna teorija predmeta može interpretirati u nekoj drugoj“³³. Ono što ga je navelo na taj zaključak, između ostaloga, je činjenica da su neodređenost radikalnog prevođenja i neodređenost referencije pokazale da „nema razlike u terminima, međujezične ili unutar jezične, objektivne ili subjektivne, između referiranja na zečje dijelove ili stadije; ili između referiranja na formule i na Gödelove brojeve“³⁴. Ovdje je Quine istaknuo povezanost jezika i teorije: određivanje svih predmeta neke teorije je isto što i određivanje značenja izraza, pri čemu je prvo moguće samo u odnosu na metateoriju, a drugo je moguće samo u odnosu na neki drugi jezik. To je pokazao i na primjeru riječi *broj*. Kada želimo dati definiciju broja, postoji mnogo verzija odgovora na pitanje „Što je broj?“ od kojih je svaki ispravan, ali koji su međusobno inkompatibilni. No, umjesto da pokušamo definirati broj uspoređujući razne definicije, broj trebamo proučiti unutar teorije u kojoj se javlja, a to je

³³ *Ibid.*, str. 39.

³⁴ *Ibid.*, str. 38.

aritmetika: „ (...) brojevi su poznati samo putem njihovih zakona, zakona aritmetike pa je tako svaki konstrukt koji je u skladu s tim zakonima, primjerice određeni skupovi, prikladan kao eksplikacija broja. Nasuprot tome, skupovi su poznati samo po njihovim zakonima, zakonima teorije skupova.“³⁵

Isto tako, kako nema smisla govoriti apsolutno što su predmeti teorije, nema smisla ispitivati što je referencija nekog predmeta, već što je ona u odnosu na neki pozadinski jezik. Ne možemo govoriti kakvo je nešto ako ne utvrdimo njegove razlike u odnosu na nešto drugo. Tako je sa značenjem i s teorijama značenja. Kako bi ovdje spriječio padanje u beskonačan regres pozadinskih jezika, Quine odmah predlaže da materinski jezik prihvatimo bez preispitivanja. Analogno primjeru s predmetima teorije, nema smisla govoriti o ontologiji teorije bez neke pozadinske teorije.

U svjetlu dosad izloženog, vratimo se sada na problem izbora rječnika te promotrimo u kakvoj je ono vezi sa stvarnosti oko nas. Quine o tome kaže sljedeće:

*If translators disagree on the translation of a Jungle sentence but no behavior on the part of the Jungle people could bear on the disagreement, then there is simply no fact of the matter. In the case of natural science, on the other hand, there is a fact of the matter, even if all possible observations are insufficient to reveal it uniquely. The facts of nature outrun our theories as well as all possible observations, whereas the traditional semantics outruns the facts of language.*³⁶

Kao što je E. Gaudet izložila u svom članku, to bi značilo da stvarnost nema nikakvu ulogu pri odabiru rječnika, stanje svijeta oko nas, kakvo god da jest, u potpunosti je indiferentno prema odabiru rječnika. O tome je li neki rječnik bolji ili lošiji, ako uopće o tome možemo govoriti, možemo odlučiti samo ako rječnike usporedimo međusobno.

³⁵ *Ibid.*, str. 35.

³⁶ Quine, W. V., „Indeterminacy of translation again“, *The journal of philosophy*, 84/1, (1987), str. 9.

6. Epistemološki karakter neodređenosti prevođenja

Teorija neodređenosti prevođenja, osim što ima ontološki karakter ima i epistemološki karakter. Kao što je i sve ostale grane filozofije sagledala kroz logiku, analitička filozofija je i epistemologiju pokušavala analizirati kroz logiku. Epistemološki karakter neodređenosti prevođenja najbolje je objašnjen u ogledu „Naturalizirana epistemologija“ koji Quine započinje razlaganjem kako se proučavanja matematike granaju u dva smjera, a to su *pojmovni* koji se bavi proučavanjem značenja, odnosno nastoji dati definicije termina i *naučni* koji se bavi istinom, odnosno koji želi dokazati postojanje određenih zakona. Na temelju toga zaključuje da se prirodno znanje na sličan način temelji na osjetilnom iskustvu te da bi se taj fenomen mogao, kao i matematika, proučavati na pojmovnoj i naučnoj razini te stoga daje primjere filozofa koji su pokušali konstruirati epistemologiju na taj način. Definiranjem značenja te dokazivanjem i potvrđivanjem određenih zakona mogao bi se odbaciti descartevski skepticizam. Hume, Johnson i Bentham pozabavili su se pojmovnom stranom epistemologije prirodnih znanosti. Na tom je području najveći korak učinio Bentham s idejom kontekstualne definicije, odnosno postavljanjem teze da za objašnjavanje govora o predmetima nije potrebno direktno referirati na predmete, već da se može govoriti o dojmovima. Ta je ideja doprinijela razvoju Russellove ideje određenih opisa, koju smo već spomenuli u tekstu. Uz kontekstualnu definiciju, razvoj teorije skupova također je odigrao značajnu ulogu na razini pojmovne strane.

Na pojmovnoj razini epistemologije došlo je do pomaka, no naučna strana zadavala je više problema. Quine je do sada pokazao da usvajanje jezika počiva na direktnim podražajima iz okoline, što je sukladno postavci da empiristički temelji znanosti počivaju na osjetilnim iskustvima. No, ovdje dolazi do velikog problema, a to je da se rečenice koje se koriste u znanosti ne mogu zapisivati terminima logike. Quine ističe da u slučaju da tako nešto jest moguće, tada bi logički zapis jedne rečenice bio izuzetno dugačak i složen. Također, u tom slučaju ne samo da bi trebalo pojedine rečenice prevoditi u logične formule, već bi trebalo prevoditi i cijele teorije. No, tu se javlja još jedan problem, a to je problem prevođenja tih teorija iz jednog jezika u drugi. Neodređenost prevođenja pokazala je da je u tom slučaju moguće dobiti više različitih prijevoda, a bilo koji od njih bit će ispravan sve dok je mreža empirijskih implikacija teorije u cijelosti sačuvana u prijevodu.³⁷ Quine moguće rješenje ovog

³⁷ W. V. Quine, *Ontološka relativnost i drugi ogledi*, (Zagreb: KruZak, 2011.), str. 63.

problema vidi u tome da epistemologiju preseli u područje psihologije, što i nije toliko neobično s obzirom na to da proučavanju jezika moramo pristupiti empirijski jer se on uči podražajno, a tako i sliku o svijetu temeljimo na jednostavnim promatranjima i podražajima. Tim postupkom epistemologiju bismo svrstali u prirodne znanosti i mogli bismo joj pristupiti iz nefilozofske perspektive. Quine predlaže da umjesto samog proučavanja znanja radije proučimo na koji način mi to znanje stječemo. Tu je ideju Quine sažeo u sljedećem odlomku:

Mislim ipak da bi sada bilo korisnije reći da se posao epistemologije nastavlja, iako u novom okruženju i s jasnijim statusom. Epistemologija, ili nešto poput nje, postaje poglavlje psihologije, a time i prirodne znanosti. Proučava prirodni fenomen, naime, fizički ljudski subjekt. Ljudskom subjektu dan je određeni eksperimentalno kontrolirani input – primjerice, određeni obrazac zračenja u odabranim frekvencijama – i u ukupnosti vremena subjekt daje, kao output, opis trodimenzionalnog vanjskog svijeta i njegovu povijest. Veza između tanašnog inputa i bujice outputa jest veza koju smo skloni proučavati iz donekle istog razloga iz kojeg smo skloni proučavati i epistemologiju; naime, da bismo vidjeli na koji je način evidencija povezana s teorijom i na koji način nečija teorija prirode nadilazi bilo koju dostupnu evidenciju.³⁸

Dakle, Quine odustaje od klasične racionalističke epistemologije te predlaže da se stari epistemološki problem sagleda iz novog kuta, a to je da se prvo pokuša objasniti priroda veze između svijeta, odnosno podražaja, i naših vjerovanja. A jednom kada se ta veza objasni, moći ćemo se ponovno vratiti starim epistemološkim problemima. Kao i u slučaju s jezikom, Quineova je pretpostavka da je neka druga osoba nama dovoljno slična da pretpostavimo da svijet percipira na jednak ili dovoljno sličan način kao i mi, odnosno da su naše pozicije iste.³⁹

Iako je stavljanje epistemologije, ali i logike, pod psihologiju prilično radikalno stajalište oko kojeg su se vodile brojne polemike do početka Prvog svjetskog rata, nedvojbeno je da psihologija uvelike može pomoći pri rješavanju filozofskih problema. Naime, postoji još mnogo toga o ljudskom umu što nam nije poznato, a kada se prouče i shvate psihološki procesi pomoću kojih učimo i ostvarujemo vezu sa svijetom i s drugim pojedincima, moći

³⁸ *Ibid.*, 65.

³⁹ *Ibid.*, str. 66.

ćemo govoriti kakva je njihova uloga u filozofskim procesima spoznavanja te što je znanje i kako do njega dolazimo. Psihologija je također bitna jer se bavi pojedincima, a treba uzeti u obzir da nisu svi ljudi jednaki, tako Quine ponovno pretpostavlja da smo svi dovoljno slični da bismo mogli razumjeti potpuno nepoznati jezik, kao što je to pokazao na primjeru lingvista i domorodca. Ovdje se ponovno vraćamo na opažajne rečenice i na njihovu važnost koju Quine ističe u sljedećoj rečenici: „U opservacijskim rečenicama pohranjena je evidencija za znanstvene hipoteze“⁴⁰. Sve znanstvene teorije imaju svoje začetke u jednostavnim opažajima, a opažajne rečenice naša su najizravnija veza sa svijetom. Naravno, da bi se od takvih krajnje jednostavnih promatranja stvorila neka vjerovanja na temelju kojih se grade teorije koje ili potvrđuju ili pobijaju ta vjerovanja, moralo je proći mnogo vremena. Ovdje do izražaja dolazi Quineova ideja holizma koju se slikovito može pokazati kao mrežu: na rubovima mreže nalaze se opažajne rečenice koje su naša izravna veza sa svijetom, a što se više približavamo središtu mreže nalazimo teorijske postavke fizike, a u samom središtu mreže se nalaze sudovi logike i matematike.

⁴⁰ *Ibid.*, str. 70.

7. Zaključak

Jezik je kao sredstvo ljudske komunikacije oduvijek plijenio pozornost. Materinski jezik učimo s lakoćom, a nerijetko uz materinski učimo još neki strani jezik. Velika se većina ljudi jezikom služi nesvjesno, ne zanimaju ih jezične ili filozofske discipline koje se bave jezikom. No, činjenica je da je jezik veoma složena pojava te iako je on predmetom proučavanja još od antičke filozofije, i dalje ne postoje konkretni odgovori na neka od pitanja vezanih uz jezik. Onome tko savlada upotrebu jezika on se može činiti jednostavnim, postoje brojni gramatički priručnici koji nam olakšavaju učenje jezika, a ako se pojavi neki problem dovoljno je zaviriti u neki gramatički priručnik ili rječnik kako bi ga se riješilo. Slična je situacija s prevođenjem: s razvojem tehnologije i računalnih programa često se može čuti da prevođenje zapravo i nije zahtjevan posao. No, kada se postavi neko pitanje o jeziku koje se ne tiče njegove svakodnevne upotrebe, do izražaja dolazi činjenica da nam mnoge stvari o jeziku zapravo još uvijek nisu jasne. Glavni problem je pitanje značenja. Postoje brojne teorije o tome što je značenje, kako do njega dolazi te kako ga možemo prenijeti iz jednog jezika u drugi.

U ovom radu pozabavili smo se jezikom onako kako ga je vidio jedan od najznačajnijih filozofa 20. stoljeća, Willard Van Orman Quine. S obzirom na njegovo holističko stajalište, Quine je smatrao da jezik treba proučavati u odnosu na drugi jezik, u odnosu na stvaran svijet koji opisuje te kako je čovjek povezan s jezikom. Jezik je također sredstvo prenošenja informacija te određeni jezični problemi, kao što je problem značenja, mogu imati značajne posljedice što dolazi do izražaja u drugim filozofskim disciplinama.

Iako se s vremenom uvidjelo da sama ideja neodređenosti ima svojih poteškoća, Quine je pokazao da je ponekad potrebno prijeći granice ustaljenih konvencija kako bi se moglo napredovati te razvijati nove teorije pomoću kojih možemo bolje shvatiti svijet oko nas. Nerazumijevanje teorije ponekad proizlazi iz čitateljeva neshvaćanja biti problema, ali ono ponekad može proizaći iz činjenice da je Quine problemu prilazio na više različitih načina te je u različitim djelima teoriju predstavljao s malim razlikama. No, kada se pravilno izdvoji sama bit teorije na njegovu slavnom primjeru „Gavagai“ vidimo da naizgled jednostavan proces prevođenja zapravo ima veoma dubok karakter i problematiku. Vidjeli smo da Quine tvrdi da je prevođenje prema danim podacima nemoguće, preciznije rečeno on tvrdi da je moguće postojanje više odgovarajućih prijevoda koji su međusobno isključivi, a to znači da je

prevođenje subjektivno i da vodi u značenjsku relativnost. Mi ne možemo sa sigurnošću tvrditi da neka naša riječ ima u potpunosti isto značenje za nas kao i za drugoga govornika. Vidjeli smo na primjeru da ono što mi percipiramo kao „zec“ drugi govornik može percipirati kao „neodijeljene dijelove zeca“. Ta ideja je svakako moguća, no ona je nedokaziva i sam Quine je zaključio da mi možemo samo pretpostavljati da smo kao vrsta dovoljno slični i da dovoljno slično razmišljamo da možemo shvatiti smisao, a značenje nam i dalje ostaje neuhvatljivo. Ta neodređenost značenja proizlazi iz činjenice da jezik, a time i značenje pojedinih riječi, kao mala djeca učimo isključivo na temelju ponašanja viđenog kod drugih pojedinaca. To je osnova biheviorističke teorije značenja. Prema tome ispravnije bi bilo govoriti o tumačenju ili interpretaciji, nego o prevođenju.

Pokazalo se da problem neodređenosti prevođenja također proizlazi iz neodređenosti i nejasnoće referencije. S obzirom na to da isti izraz može imati različito značenje za različite govornike očito je da dolazi do promjena u samom sustavu referencije, no te promjene ne mogu se dokazati. Izlaz iz tog problema nalazi se u ontološkoj relativnosti: nema smisla istraživati što je značenje ili što su predmeti neke teorije već treba reći kako ih interpretirati ili reinterpretirati u nekoj drugoj teoriji.

Promatrajući Quineovu teoriju iz holističke perspektive, ispostavilo se da su prigodne opažajne rečenice na rubovima iskustvene mreže. One su direktna poveznica između vanjskog svijeta i našeg opažanja te su temelj na kojem gradimo složenije teorije o svijetu. Također je opravdano reći da neki iskaz ili postavka neke teorije imaju značenje samo u odnosu na jezik ili teoriju. Na taj način se tvori mreža na čijem su rubu opažajne rečenice, a u središtu zakoni logike. S obzirom na tu izravnu vezu između stvarnog svijeta i iskustva, Quine smatra da bi epistemologiju trebalo uvrstiti pod psihologiju te da bi to dovelo do znatnog napretka na području filozofije, a to je epistemološki karakter neodređenosti prevođenja.

Teorija neodređenosti prevođenja zanimljiva nam je ne samo iz filozofske perspektive, već i iz prevoditeljske perspektive. Svaki prevoditelj susreće se s mnogobrojnim rječnicima i problem odabira rješava tako da odabere prema vlastitim preferencijama ne pitajući se što zapravo neki rječnik čini dobrim ili lošim. Prevoditelj svoje procjene temelji na jezičnim kriterijima. Iako se prevođenje počelo razvijati dodirom različitih kultura i različitih jezika, do značajnijeg razvoja teorije prevođenja dolazi u tek prvoj polovici 20. stoljeća paralelno s razvojem lingvistike te njezinih podređenih grana poput lingvistike jezičnih dodira i filozofije

jezika. Za prevoditelje bilo je najvažnije uspostaviti mehanizme koji omogućuju najtočnije prevođenje, odnosno kako da se zadrži čitkost izvornog jezika uz očuvanje duha dolazišnog jezika. Dok se prevođenje bavi mehanizmima prenošenja poruke, filozofija se bavi pitanjima poput: što sačinjava poruku i odakle značenje toj poruci. Osobno, skloni smo prikloniti se Quineovoj teoriji, jasno nam je, kao i svakom profesionalnom prevoditelju, da potpuna sinonimnost ne postoji. Različite riječi također imaju različito značenje za pojedine govornike jer su obilježene emocijama i namjerama, iako se Quine nije bavio tim aspektima. Pri prevođenju otkrivanje govornikove namjere ima velik utjecaj na prevoditeljev izbor riječi. Djelomično se slažemo s Quineom u još jednoj stvari, a to je da mnogo veću važnost treba pridati psihologiji. Iako postoje više teorija učenja jezika i teorije prevođenja, te su one detaljno opisane, spajanje tih područja s psihologijom moglo bi dovesti do novih spoznaja.

Iako je Quineova teorija jedna od mnogih koja se bavila proučavanjem jezika te ona ima svoje pobornike i protivnike, nepobitna je činjenica da je ona uvelike utjecala na stvaranje novih teorija o značenju i jeziku. Također, Quineov primjer radikalnog prevođenja zainteresirao je pojedine prevoditelje za filozofiju, ali i filozofe da nastave istraživati problem prevođenja. Ovaj interes mogao bi potaknuti izdvajanje nove grane filozofije, a to bi bila filozofija prevođenja. Iako još nismo uspjeli spoznati istinu o svijetu, ovim istraživanjem smo joj korak bliže.

8. Bibliografija

Feldman, R., „Naturalized epistemology“, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (5. Srpanj 2001), <<http://plato.stanford.edu/entries/epistemology-naturalized/>>, pristupljeno travanj 2014.

Friedman, M., „Logical positivism“, u E. Craig (ur.) *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge, London and New York, 1998.

Friedman, M., „Physicalism and the indeterminacy of translation“, *Noûs*, 9/4, (1975), str. 353-374.

Gaudet, E., „L'indétermination de la traduction chez Quine : contenu et arguments“, *Philosophiques*, 32/2, (2005), str. 369-382.

Hylton, Peter, „Willard van Orman Quine“, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (9. travanj 2010.), <<http://plato.stanford.edu/entries/quine/>>, pristupljeno travanj 2014.

Miller Thomason, J., „Ontological relativity and the inscrutability of reference“, (1971) *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 22/4, str. 50-56.

Miščević, Nenad, *Filozofija jezika* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003.).

Miščević, Nenad, „Quineova filozofska revolucija“ predgovor u *Riječ i predmet* (Zagreb: KruZak, 1999.).

Peacocke, C., „Holism“ u B. Hale i C. Wright (ur.) *A companion to the philosophy of language* (Oxford UK/Malden USA: Blackwell Publishers Ltd, 1998.).

Quine, W. V., „Indeterminacy of translation again“, *The journal of philosophy*, 84/1, (1987), str. 5-10.

Quine, W. V., „On the reasons for indeterminacy of translation“, *Journal of philosophy*, 67/6 (1970), str. 178-183.

Quine, W. V., „On what there is“, u *From a logical point of view* (London: Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 1996.), str. 1-19.

Quine, W. V., *Ontološka relativnost i drugi ogledi*, (Zagreb: KruZak, 2011.).

Quine, W. V., *Riječ i predmet* (Zagreb: KruZak, 1999.).

Quine, W. V., „Two dogmas of empiricism“ u *From a logical point of view* (London: Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 1996.), str. 20-46.

Russell, B., „On denoting“, *Mind* (1905), 14/56, str. 479-493.

Shields, C., Ancient philosophy of language, u E. Craig (ur.) *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge, London and New York, 1998.

Speaks, J., „Theories of meaning“, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (26. siječanj 2010.), < <http://plato.stanford.edu/entries/meaning/#FouTheMea>>, pristupljeno travanj 2014.

The Free Dictionary, <<http://www.thefreedictionary.com/kangaroo>>, pristupljeno travanj 2014.

Reimer, M., „Reference“, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (20. Siječnja 2003), <<http://plato.stanford.edu/entries/reference/>>, pristupljeno travanj 2014.